

Nádasdy Ádám

ÁTVONULNI MÁSHOVA

Volt centrum is, egy pillanatra látszott
az okkersárga fény, aztán megint
üzem hátán üzem rohant sötéten
az ablak előtt, szisszenő közel.
Betakaróztam: nem való nekem
az utazás, védtelen és mohó
vagyok, rosszul öreg. A restiben,
ahol valami főzeléket adtak
éjjel kettő után, márvány borított
minden felületet: az asztalok,
a székek is sötétvörös, hideg
márványból voltak (jól lemosható!);
szörnyű tömeg volt, mindenki zajongott,
az asztal alatt, amihez leültünk,
egy holttest feküdt. Ezért volt szabad!
De már elkezdtünk enni, kellemetlen
lett volna átvonulni máshova.
Öreg volt, nyütt, és nem gusztustalan,
csak meg volt halva. Mi etrünk tovább,
kapkodva, útra készen (a halott
borostás volt: *azóta* nőtt neki?),
muszáj volt nézni. Arcizom se rándult,
suttymban nyeltünk, mint óra alatt.

Göncz Árpád

ÉRTELMISÉGI VAGY POLITIKUS?

Írói pályám kezdete – azaz érett férfikorom – óta foglalkoztat a közvélemény-formáló értelmiségi ember, esetemben az *író* politikai felelősségének kérdése. Érthetően, hiszen közvetve-közvetlenül 1956, a rá következő, kommunista börtönben eltöltött hat évem s az azt követő, korábbi börtönidőmben gyökerező kényszerű, de szívesen vállalt műfordítói pályafutásom érlelt íróvá. Akinek kenyeré és eszköze a *leírt* szó.

Hivatásos politikusi pályám – azaz kora öregkorom – kezdete óta ugyanilyen élesen foglalkoztat a *politikus* (hivatásos politikus) társadalmi felelősségének kérdése. Ért-

hetően, hiszen hatáskörét tekintve gyöngé államelnökként naponta érzekelem a szó erkölcsi súlyát és társadalmi hatását. *A kimondott szóét, ami az eszközőm és mindennapi kenyerem.*

Olyan országban élek, amely gyökeres politikai, gazdasági, következőképpen társadalmi átalakulás kellős közepén jár. Akárcsak közvetlen szomszédai, a többi közép-európai posztkommunista ország. S értékválságban, mint a politikai Európa *egésze*, amely a hidegháborút követő kurta győzelmi mámort követően éppúgy képtelen volt szellemileg, gazdaságilag és politikailag feldolgozni azt a váratlan s inkább még csak érzett, mint tudatosított történelmi tény, hogy a hidegháborút a világ *egésze* veszítette el, s hogy a félelem négy évtizedes egyensúlyának bomlása felszínre hozta a múlt már halottnak hitt eszméit. S az integráció már-már győztesnek látszó erőivel szembefordította a dezintegráció – a széthullás, bomlás – múltból táplálkozó s szintúgy halottnak hitt erőit. Megkockáztatnám, hogy nemcsak kontinentális szinten, regionális szinten, nemzeti szinten, de az ember – az *egyén* – lelki világában, érték világában is.

Ami ékesen bizonyítja, hogy a világ ma már *valóban* egyetlen egység: tetszik, nem tetszik, milliónyi eltéphetetlen szál köti össze. Világrészeket, régiókat, országokat. Társadalmakat és egyéni életeteket. Hála kollektív tudatunknak, a telekommunikációnak. A világgazdaságnak. S annak az eddig kellőképpen végig nem gondolt ténynek, hogy autochton kultúra nem létezik: az egygyökerű emberi kultúra rengeteg ágat növesztett, de ma – az emberi együttélés, az emberi környezet, a civilizációs ártalmak, a rohamos városiasodás szintjén – megint egységesülni látszik. Kárára-e? Hasznára-e? Nehéz volna megmondanunk.

De tudjuk-e, hogy e folyamatban mi és mennyi múlik rajtunk? S ha tudnánk, vajon eszerint cselekednénk? Mindannyian?

Aligha. De vannak, akiktől joggal várhatjuk el. Mert ha valóban azok, aminek hiszik magukat, akkor értelemszerűen az emberi közösség szolgálói. A szűkebb és tágabb emberi közösségeikéi. S ha azok, akkor ismerniük kell a szolgálatuk szabályait. S az ebből fakadó kötelezettségüket. S hogy e kötelezettségnek eleget tehessenek, ismerniük kell a környezetüket. Legalább addig a határig, ameddig a szolgálatuk közvetlen hatása kiterjed. Ameddig a *telteik* nyelvét mások még megértik. Mert azon túl már az okság tudattalan, de széttéphetetlen hálója köt össze minket.

Nyilvánvaló, hogy a demokrácia körülményei között ezek az emberek, ha nem is kizárólag, de elsősorban a politikát művelő vagy a politika holdudvarában elhelyezkedő elit tagjaiból kerülnek ki. Tehát azok közül, akik a demokráciában a nép akaratából rájuk ruházott, korlátozott és ellenőrzött *hatalmi* eszközökkel, s azok közül, akik a *meggyőzés* eszközeivel a társadalmi történések folyamatát olykor meghatározni, de legalább befolyásolni tudják.

Nyilvánvaló az is, hogy diktatúrában, kivált egy külhatalom által s nem belülről vezérelt diktatúrában, a szó teljes értelmében vett politikai elit nem alakulhat ki. A diktatúra ugyanis kiirtja a kisközösségeket, az elítékézés iskoláit, mert a spontán szerveződött közösségek felülről, erőszakkal irányíthatatlanok. Önszerveződésen alapuló polgári társadalom a diktatúra talaján – az önszerveződés lehetőségei híján – létre sem jöhet. De a diktatúra – minden diktatúra, bármilyen kegyetlen is – előbb-utóbb törvényszerűen kifejleszti önmaga belső, a diktatúra eszmevilágát még nem, de eszközeit már megtagadó „félíg ellenzékét”. Amely épp csak hogy tágítja a diktált vagy megtúrt eszmevilág kereteit, lazítja a parancsuralom szellemi-szervezeti fegyelmét. Ám ezzel is hihetetlenül fontos láncszemet alkot a változás folyamatában: a hatalom politikai

parancsokat – kívülről jött parancsokat – híven közvetítő „technikusai” némelyikéből előbb-utóbb gondolkodó politikusokat formál. S ezzel egyidejűleg akarva-akaratlanul létrehozza a hatalom körül, a hatalmon kívül a parancsuralom eszmevilágát, *morális létjogosultságát nyíltan* tagadó gondolkodók immár a hatalom ellenére kialakult és egyre táguló holdudvarát.

Ez a belső félig ellenzék s a hatalom – jobbára közvélemény-formáló értelmiségiek-ből képződő – ellenzéki holdudvara már magában foglalja a diktatúra hatalmi elitjét alkotó „politikatechnikusok”-at majdan felváltó új „politikai” és az azt körülvevő „szellemi” elitet. A kettő határai ide is, oda is átjárhatók: talán épp ez a kölcsönös átszivárgás a diktatúrából demokráciába való átmenet legjellemzőbb vonása. A rendszerváltás ugyanis nem határvonal, hanem határsáv, s akik a politikai átmenetnek megelői és nem formálói, csak fokozatosan észlelik az életük változását (legyen az akár pozitív, akár negatív előjelű), hiszen a tapasztalatviláguk, szemléletmódjuk, következőkép-pen a magatartásformájuk és az őket körülvevő gazdasági és politikai változásokra adott válaszuk is folyamatosan változik. De ez jobbára a magánéletük és nem a közélet szférájában nyilvánul meg. Ám ez korántsem a közélet iránti kozony vagy fásultság jele. Inkább józan, túlélést szolgáló távolságtartás. Évtizedes beidegzést tukrózó egészséges gyanakvás.

A diktatúra megszűnte után az új politikai elit tagjait, akik kisebbrészt a korábbi „féllenzékből”, nagyobbrészt a korábbi rendszer ellenzéki holdudvarából kerülnek ki, legalábbis kezdetben az üldöztetés edzette mély belső meggyőződés, a hivatástudat, ugyanakkor a felkészültség, gyakorlat híján teljesen érthető politikai dilettantizmus jellemzi. Amit hamarosan átszínez egyfelől a hatalomhoz – birtokolt vagy származtatott hatalomhoz –, másfelől a demokráciához való viszonyuk. Egy részük számára – s ez nem csupán az átmeneti társadalmak politikai elitjére áll – a politika csupán az önmegvalósítás eszköze. Belső készlettel, hogy történjék bármi, belül maradjanak, alkalmazkodjanak a pillanatnyi hatalmi struktúrához, s ellenszolgáltatásként részesedjenek a politikai hatalomból, a hatalom révén megszerezhető anyagi javakból.

De épp az elit genezise okán az átmenet politikusainak jelentékeny hányada – s tegyük hozzá, a jobbak – a hatalmat nem az önmegvalósítás, hanem a célmegvalósítás eszközének tekinti. A kérdés az ő esetükben inkább az, hogy a demokrácia – önmagában – az ő számukra cél-e vagy eszköz. Netán olyan célok megvalósítására, amelyek korántsem minősíthetők demokratikusnak. Még ha ezek a célok – hitük s a történelem vélt tanúsága szerint – hazájuk vagy egy eszme javát szolgálják is.

Jóakarathoz nem fér kétség. Felelősségtudathoz is alig. Igazuk egyetlen próbája a jövő – esetleges – tanúsága. A társadalmi valóság.

De vegyük szemügyre a „holdudvart” is. A hatalomtól egy lépéssel távolabb, s mert helyzetüket, ami nem határnaphoz kötött, mivelhogy nem választják őket, minden-kori szellemi rangjuk határozza meg. Szellemi mozgásterük tágabb, mozgásuk szabada-bb, mint a politikai elité. Álláspontjuk eleve rugalmasabb. Párthűség alig kóti őket, csak a szellemi s az ebből következő emberi tisztesség nehezen definiálható, de könnyen felismerhető kötelezettsége.

Őket is, akár a politikust, a *szavak* éltetik. De amíg a politikus szavát morálisan a tette – s a vele egy nézetet vallók tettei – minősítik, az ő szavaik tisztességét a szóki-mondás bátorsága. Az igazmondás készítése. A tévedés jogának nyilvánvaló fenntar-tásával. Ami nem változtat azon, hogy az ő igazuk próbája is a nehezen kitapintható, de könyörtelen valóság. Ami előbb-utóbb megrostál minden szót. Politikusét, gondol-

kodóét egyaránt. Ami szakadatlanul változó, definiálhatatlan létező. Alkatelemeinek száma végtelen. Régmúlt, közelmúlt, jövőbe nyúló jelen. Egyéni érdek, csoportérdek. Értéktudat. Többféle is. Politikai és gazdasági hatalom. Magán- és közsérelmek sűrű halója. Múltba visszanyúló kollektív és egyéni tapasztalat. Pszichikai, társadalmi függőségek, előítéletek, jó és rossz beidegzések, viselkedésminták kusza rendszere. Ami felfejthetetlen. De kitapintható és érzékelhető. S amit a politikusnak, gondolkodónak – mert maga is a valóságba ágyazottan és a valóság anyagával dolgozik – joga van értékelnie, bírálnia, magyaráznia, a számára helyesnek tetsző vagy hozzáférhető úton módon formálnia, de egyvalamire nincs joga – arra, hogy a valóság valóság voltát tagadja.

A negyvenévi, hol gorombán, hol tétován erőszakos kommunista diktatúra pszichikai és gazdasági terhével, a kínkeserves átalakulás szociális gondjaival kuszakodó közép-európai országok valósága talán az átlagosnál is bonyolultabb. Hiszen vállalják-e vagy sem, megtagadják-e vagy sem, a közelmúlt velük él, léte letagadhatatlan. Meghatározza a reakcióikat, meghatározza az átalakulás formáit, kifakítja vagy átszínezi, újjakkal gyarapítja a történelmi régmúltból átörökített értékeiket, megszabja polgáraik – jobbára védekező – viselkedésmódját.

Egy nyugat-európai ember nemigen tud e ténnyel mit kezdeni; a bőrén nem érezte, közvetlen tapasztalatból nem ismeri e térség közelmúltját, s így nem érti – nem értheti – meg az átalakulás – az elkésett polgárosodás – olykor már-már hisztérikus vagy paranoid társadalmi kísérőjelenségét. Amelyek pedig törvényszerűek és érthetőek.

A közép-európai emberben – mint ahogy, gyanítom, minden európaiban – többféle értékrend él. Ezek közül talán a legszervültebb, a legkonzervatívabb – s talán legkevésbé tudatos – a keresztény-nemzeti értékvilág. Hiszen a nemzetté válás élménye az európai nemzetek java része számára a kereszténnyé válás élményével fonódik össze, s politikai-társadalmi rendjük természetes és elfogadott szervező- és meghatározó elve évszázadokon át a kereszténység volt. Élethalálharcaik java részét, még ha a dinasztikus és hatalmi-gazdasági érdektényezőt figyelembe vesszük is, hitük szerint a „haza” és a „keresztény hit” védelmében vívták. A nemzethez tartozás pedig, bármennyi értelmi változáson ment át e fogalom az idők folyamán, napjainkban is az egyén önazonosságának legfontosabb eleme. Függetlenül attól, hogy mennyire tudatos. A nagy és régi nemzetek tagjaiban kevésbé, mert számukra természetes, a nemzetté válás folyamatát még be nem fejezett, magukat veszélyeztetettnek érző kis nemzetek fiaiban azonban túlfokozott.

A másik a szabadságeszme, ami még a legszigorúbb rendiség idején is érezte a létét. Ez volt az a készlet, ami a polgárt, a parasztot Nyugaton már korán „beemelte” a rendiség keretei közé. Ami megszülte az autonóm ember protestáns fogalmát, s a kétely jogának kivívásával megteremtette a modern értelemben vett tudományt. Az önmegfogalmazás jogát kifejező pluralizmust. Ami a keresztény alapelvekből kiindulva fokozatosan szötte meg az emberi jogok mind sűrűbb hálóját, s hozta létre szekuláris korunk egyre érzékenyebb társadalmi immunrendszerét. Ami eredetét tekintve talán még európaibb, mint maga a kereszténység vagy a lényegében egyetemes, az összetartozás tudatából természetesen következő nemzeteszme.

A harmadik a társadalmi egyenlőség eszménye, ami szintén visszavezethető az Isten előtti egyenlőség keresztény elvére, de erősen átszínezi a szabadság, az ösztönös emberi igazságérzet és az emberi jogokban benne rejlő esélyegyenlőség természetes követelményének tudata.

Meggyőződésem, hogy nincs ember – európai ember –, akiben, s nincs társadalom – európai társadalom –, amelyben ma nem találnánk meg e három értékrend összes elemét. De nincs olyan sem, akiben vagy amelyben ne eltérő arányban vegyülne a három. Mint ahogy nem hiszem, hogy egyidejűleg vagy legalábbis egyenlő mértékben volna mindhárom tudatos. S ne változnék állandóan a hétköznapi élmények – a változó valóság – hatására egymáshoz viszonyított arányuk.

Megkockáztatnám azt is, hogy minden emberben – társadalomban – mindenkor az tudatosul leginkább, amely épp sérelmet szenved. S a sérelem megindítja a pszichikai (társadalmi szinten a politikai, gazdasági) védekező mechanizmust.

A politikus tehát jól teszi, ha odafigyel rá, hogy a három értékrendszer közül épp melyik az, amely környezetében legkevésbé érvényesül, mert biztosra veheti, hogy a társadalom (s mindenekelőtt a politikai hatalom értelmiségi holdudvara) rövidesen követelni fogja a hiány korrekcióját.

Azt hiszem, a mondottak igazát könnyebben tudom bizonyítani Magyarország példáján, mint bármelyik – a magyarénál szekularizáltabb és polgárosultabb – nyugati társadalomén. Egy régebben és mélyebben szekularizált és polgárosult társadalomban ugyanis, ahol az állam és az egyházak szétválasztása már gyakorlatilag megvalósult, éppúgy kevésbé valószínű, hogy az egyházak hithirdetési szabadsága csorbát szenvedjen, mint a nemzet identitástudata, hogy létének veszélyeztetettségéről ne is beszéljek. Mint ahogy egy „begyakorolt” s a demokrácia íratlan szabályait is ösztönösen betartó demokratikus társadalomban a szabadságesszme is nehezebben károsul (lett legyen szó személyi szabadságról vagy szólásszabadságról), mint egy rendiségből félfeudális, tekintélyelvű uralom alá átkerult, hiányosan polgárosult ország társadalmában. Ahol a tekintélyelvű kormányzást kurta és gyilkos fasiszta uralom, majd a háborút követő rövid féldemokratikus intermezzo után kezdetben durva, a vége felé enyhülő, kívülről vezényelt kommunista diktatúra váltotta fel.

Trianon a magyar társadalmat létében veszélyeztette; érthető hát, ha sokkhatást váltott ki, s a viszonylag szűk uralkodó rétegből kikerült politikai elit ókonzervatív reflexei hatására nem ismerte fel – nem volt képes és nem is akarta felismerni – a kor valóságos politikai erőviszonyait, s nem előre, hanem hátrafelé, a múltba menekült. Ennek katasztrofális hatásai ismertek: belpolitikailag a földreform megtagadása, következképpen a magyar társadalom szerkezetének katasztrofális megmerevedése, külpolitikailag a második Trianonhoz vezető vakvágány. Pedig a szellemi elit jelzett: a népi írók, akiknek művein egy egész nemzedék nőtt fel, világos képet adtak a lakosság többségének kilátástalan helyzetéről s a polgárosodás zsákutcájáról. A nemzeti értékrend sérelme azonban akkora volt, hogy a szabadság és az egyenlőség eszméjének nagyon is valóságos sérelme már nem hatolt a politikai vezetőréteg tudatáig. Önmaga vesztére.

A szovjet járszalagon vezetett kommunista politikai elit kezdetben ugyanilyen vak volt: nem ismerte fel sem a keresztény értékrend sérelmét (jelzésértékű, hogy miközben a szerzetesrendeket feloszlatták, az egyházi iskolákat államosították, a papokat bebörtönözték, a templomok zsúfolásig tele voltak – mindaddig, míg a kommunista uralom jóval későbbi szakaszában a rendszer meg nem találta az egyházakkal a „modus vivendi”-t, s a „párbeszédre” rá nem ment a „mártírglória”), sem a nemzeti öntudat sérelmét. Sőt a munkásosztály állítólagos uralmának felszíne alatt a már-már rendi méreteket öltő, megkövesült előjogokat termelő egyenlőtlenséget sem. A nemzeti értékrend sérelme s az egyenlőség sérelme az első alkalmas pillanatban (1956-ban) ki-

robbantotta a nyílt ellenállást – a két háború közt „hazátlannak” bélyegzett ipari munkások a valóság ösztönös ismeretében győztes forradalmat vívtak a nemzet becsületéért s az elnyomottak fölemeléséért, a munkástulajdonért – a nép egészének támogatásával. A forradalom leverése után a tömegmegtorlás, majd a „konszolidáció” mozsara kioltotta az újabb ellenállás lángját –, de a kommunista párton belül kialakult belső ellenzék, az erre támaszkodó nemzeti értékeket valló „népi ellenzék” s a gondolkodásmódja tengelyébe a szabadságeszmék elsőbbségét állító „demokratikus” ellenzék rövid összefogása a kommunista diktatúra haldoklása idején megint csak kialakította azt a „szellemi holdudvar”, amelynek valóságismerete vértelenül segítette át az országot a jószerint erejét veszített diktatúrából az egyelőre még csak vágyakban és papíron létező demokráciába. Amely viszont – az írott játékszabályokat gondosan betartva – meglepő sikerrel lehelte életet a papíron kitervelt intézményrendszerbe. S hozta létre – a régi rend megtértjeiből, a volt „holdudvar” nemzeti és szabadelvű alkotóelemeiből – az új, egyelőre igencsak gyakorlatlan politikai elitet. Amelynek kormányra került része – merthogy a legsurgetőbb feladata a nemzet már-már elfekélyesedett sérelmének orvoslása volt – mindenekelőtt erre keresett gyógyírt. S minthogy ilyet hirtelenében másutt nem talált, a közelmúltba – a második világháború előttre – nyúlt vissza érte. A mozdulat – bármilyen ellentmondásos is politikailag – valóságérzékre vallott, a gyógyír azonban, amelynek szavatossági ideje reménytelenül lejárt, s hatóanyaga egycélú, sőt hallucinogén, s ellenségképet sugall ott is, ahol nincs ellenség (lásd a második világháború végének voltaképpen egyenlőségelvű, de végzetesen félrecsúszott és gyilkosan szélsőjobboldali erőit) – arra mindenképpen alkalmatlan, hogy enyhítse a hamarosan kialakult s fájó egyenlőséghiányt.

Azt hiszem, joggal állíthatom, hogy a nemzetnek ma nemzet voltában (ha a határon kívül rekedt magyar kisebbségek közös gondját nem számolom ide) sérelme nincsen, s keresztény voltukban a hívó embereket is csak egyvalami fenyegeti: ha maguk fedkeznek meg a hitük lényegéről – Krisztusról –, s az élő Krisztus helyett valamiféle politikai egyházat állítanak a hitük homlokterébe. S megfélemlenek róla, hogy ember a más istenszeretetéit csak annak látható emberszeretetésén tudja mérni – a keresztény kézmozdulat a más felé ajándékot nyújtó s nem az ökölbe szorult kéz.

Én úgy tapasztaltam – s nem hiszem, hogy nagyot tévednék –, hogy ez a három értékrend (nevezük őket az egyszerűség kedvéért konzervatív, szabadelvű és szocialisztikus értékrendnek) nem különül el, s egyidejűleg van jelen mindenkiben, valahogy úgy, mint a kaleidoszkóp látómezejében a más-más színű üvegszilánkok. S ahogyan fordul a kaleidoszkóp, úgy alakul ugyanazokból az üvegszilánkokból folyamatosan más minta. A kaleidoszkópot nem mi forgatjuk, hanem a történelem – a vakvéletlen? –, de számíthatunk rá, hogy a fordulattól függően még egy-egy emberben is át-átrendeződik a színek dominanciája – konzervatívra, szabadelvűre, szocialisztikusra. S ugyanez áll a társadalmakra is.

Reméljük, hogy a kaleidoszkóp lassan fordul, és sem a nemzet fenyegetettségérzése, sem az egyházak változó szerepe, sem a szociális feszültség nem hoz létre gyökeresen új mintákat. Ha a demokrácia íratlan szabályai már a mi tájainkon is beépültek volna az itt élők tudatába, a tudatunk talán kevésbé emlékeztetne kaleidoszkópra. Mert a nemzeti érzés és keresztényi szeretet kötelező minimuma egyaránt benne foglaltatva a konzervatív, a szabadelvű és a szocialisztikus értékrendben. És senki sem érezné úgy, hogy a szabadságeszme e nemzeti azonosságtudatát veszélyezteti, hiszen az természetes, mint a levegő, amit belélegzik. S a hitét is magától értetődően gyakorolná bárki,

eszébe se jutna, hogy létjogosultságát bizonyítani kéne, hogy azt bárki egyenlőségigénye fenyegetné. A demokratikus – alulról épült – intézményrendszer, a társadalmi onszerveződés meg annak rendje és módja szerint gondoskodnék az egyén – azaz mindenki – természetes egyenlőség- és szabadságigényének kielégítéséről, hisz épp ez a célja. Hogy biztosítsa mindenki számára, megkülönböztetés nélkül, a gondolatszabadság és polgári egyenlőség intézményesített keretét.

Álom?

Ha töretlen lesz csecsemő demokráciánk növekedése, talán két-három parlamenti ciklus után tartós valósággá válik. A két-, de inkább hárompólusú – konzervatív, szabadelvű, szocialista – parlamenti váltógazdaság. Amelynek kollektív valóságismerete – vagy közös valóságérzékelése – megveti a pragmatikus s erkölcsileg egymást ki nem oltó lehetőségek politikai piacának alapját. Persze csak akkor, ha a konzervatív és a szocialista jogosnak és természetesnek érzi a más szabadságigényét, a szabadelvű és szocialista a más hitigényét és hagyománytisztelőt, a szabadelvű és konzervatív a más egyenlőségigényét és szociális érzékenységét. S ha mint minden emberben, mind a három pártalakulatban – bár más-más arányban –, de együtt élnek e három értékrend alapelemei.

A kérdés csupán az, hogy ezek az értékek *mind és mindenkor* a fejlődést segítik-e.

És itt merül fel a poliúkus vagy a politika holdudvarát képező értelmiségi, a művész, az író felelőssége. Az, hogy a valóság ismeretében, a gazdasági rend nyújtotta kereteken belül, szavaival és tetteivel, az állásfoglalásával segít-e a három értékrend változó, dinamikus egyensúlyát fenntartani, s ha a három közül bármelyik is a többi fölé kerülne, hogy a másik kettőt megsemmisítse, annak a fejlődés, a jövő érdekében útját állja-e?

Ma, ha Kelet-Közép-Európa országainak bármelyikét vesszük szemügyre, az a benyomásunk, hogy mindenütt a múlt csatázik a jelenért. Pedig az igazi feladat, a mindig változó jelené, hogy akár a múltból is a jövőt építse fel. A három értékrend, amit végigtekintettünk, mind a múlt terméke, de gondosan adagolva mind a három alkalmas rá, hogy a jövő építőköve legyen. De ehhez ismernünk kell a múlt és a jelen valóságát, és meg kell terveznünk a jövőt. Hogy a múltból *ma* azt válasszuk ki, ami a *jövő* építőköve lehet. Ami a hazáját szerető szabad polgár egyetértésével a valószínűsíthető jövő időálló épületébe beilleszthető.